

УДК 32:114

© І. Д. Денисенко, 2015

<http://orcid.org/0000-0002-1956-571X>

І. Д. Денисенко

ТЕОРІЯ СОЦІАЛЬНОГО ПРОСТОРУ: ЕВРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЩОДО СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті визначається евристичний потенціал теорії соціального простору (у авторському варіанті П. Бурдьє) щодо формування адекватної методології дослідження сучасних соціально-політичних процесів. Цю процедуру пропонується здійснювати в контексті використання загальновідомих моментів («теоретичних дилем» та «викликів») із дослідницьких стратегій побудови нової сучасної теоретичної конструкції, запропонованих науковому співтовариству його провідними представниками Е. Гідденсом та І. Валлерстайном.

Ключові слова: «соціальний простір», «поле», «габітус», «соціальна практика», «символічна боротьба», «теоретична дилема», «виклик».

І. Д. Денисенко

ТЕОРИЯ СОЦИАЛЬНОГО ПРОСТРАНСТВА: ЭВРИСТИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ ОТНОСИТЕЛЬНО СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

В статье определяется эвристический потенциал теории социального пространства (в авторском варианте П. Бурдьє) относительно формирования адекватной методологии исследования современных социально-политических процессов. Эту процедуру предлагается осуществлять в контексте использования общеизвестных моментов («теоретических дилемм» и «вызовов») из исследовательских стратегий построения новой современной теоретической конструкции, предложенных научному сообществу его ведущими представителями Э. Гидденсом и И. Валлерстайном.

Ключевые слова: «социальное пространство», «поле», «габитус», «социальная практика», «символическая борьба», «теоретическая дилемма», «вызов».

I. D. Denisenko

THE THEORY OF SOCIAL SPACE: HEURISTIC POTENTIAL FOR SOCIAL AND POLITICAL RESEARCHES

In the article the heuristic potential of the theory of social space (in author's variant of P. Bourdieu) concerning forming of adequate methodology of research of modern social and political processes is determined. This procedure is offered to be performed in a context of use of the well-known moments («theoretical dilemmas» and «calls») from research strategy of construction of the new modern theoretical design, offered scientific community its leading representatives A. Giddens and I. Wallerstein.

Key words: «social space», «field», «habitus», «social practice», «symbolical struggle», «theoretical dilemma», «call».

Постановка проблеми. Питання пошуку адекватних методологічних засад щодо вивчення сучасних соціально-політичних процесів протягом останніх років перебуває у центрі уваги більшості як західних, так і вітчизняних представників наукового співтовариства.

Аналіз актуальних досліджень. Такий інтерес пояснюється, насамперед, відвертим визнанням західних дослідників певної пізнавальної неспроможності провідних теоретичних конструкцій, запропонованих соціально-політичними науками в ХХ сторіччі. Наприклад, відомий автор світо-системного аналізу І. Валлерстайн у своїй книзі «Кінець знайомого світу» стверджує, що «занепад будь-якого руху – а світо-системний аналіз виступає саме рухом у рамках сучасного суспільствознавства – обумовлюється його протиріччями, а також поступовим вичерпанням його значимості й корисності. Ми ще не наблизилися до такого стану, але з очевидністю рухаємося до занепаду, або, якщо дозволите мені так висловитися, до точки біфуркації» [6, с. 263–264]. За словами відомого американського представника структурно-функціонального аналізу Дж. Александера, наприкінці 80-х років ХХ сторіччя він «відійшов» від авторського так званого «неофункціонального» його варіанту, а щодо інших теоретичних конструкцій прийшов до висновків типу: «теорії ринкового переходу іноді мають на увазі лінійність і раціональність, які спростовуються історичним досвідом», «теорія громадянського суспільства теж часто видається нездатною емпірично теоретизувати демонічні, антигромадські сили культурного життя» і т. ін. [1, с. 597].

Єдино можливим виходом із цієї ситуації провідними представниками системи соціально-політичних знань обґрунтовується й презентується спроба сформуванню нову дослідницьку програму, яка відповідала б цілій низці вимог [див., напр., 8]. Найбільш конструктивними (чіткими й векторними), на наш погляд, є пропозиції Е. Гідденса (у формі «теоретичних дилем») та І. Валлерстайна (через так звані «виклики»).

Виходячи із цього, **метою** даної **статті** є оцінка евристичного потенціалу теорії соціального простору щодо формування методології дослідження сучасних соціально-політичних процесів. Цю процедуру пропонується здійснювати в контексті використання вищезгаданих стратегічних моментів у побудові нової теоретичної конструкції (в інтерпретаціях Е. Гідденса [7, с. 493–502] та І. Валлерстайна [6, с. 305–322]).

Виклад основного матеріалу. Виникнення в сучасному соціально-політичному дискурсі питання про так званий «просторовий поворот» у відповідних науках привело до досить цікавих результатів. Даному факту в науковому співтоваристві пропонується кілька варіантів пояснень, серед яких домінує два – зміна соціально-політичної ситуації у світі наприкінці 80-х років ХХ сторіччя [див., напр., 12] і розвиток суміжних наук, насамперед, географії та культурології [див., напр., 14]. Однак, на наш погляд, такі зміни в напрямках досліджень пов'язані, насамперед, із кризою в одній із провідних складових сучасної системи соціально-гуманітарних знань – соціологічної [див., напр., 8]. Як єдино можливий вихід із даної ситуації цілій низці дослідників уявлялась спроба звертання до неопозитивізму. Теорія поля К. Левіна саме й виникла як досить конструктивний варіант останнього [10].

Левінська теорія поля з позиції її інтерпретації автором як методу аналізу причинних зв'язків, вираженого у формі конкретних загальних тверджень про «природу» умов зміни – сукупність взаємозалежних понять і положень. Найбільш фундаментальним серед них виступає поняття «поля» («життєвого простору»). Основними характеристиками теорії поля пропонується вважати використання конструктивного методу, орієнтація на облік динамічних аспектів подій, що інтерпретуються, психологічний підхід, аналіз, який починається із ситуації в цілому, розмежування між систематичними й історичними проблемами, математична експлікація поля. [10, с. 81]. Виходячи із цього, життєвий простір розглядається як замкнена система, що складається з певної одиниці (індивіда, групи) і її

навколишнього середовища, у тому виді й з тими властивостями, з якими вона існує для цієї одиниці. При цьому життєвий простір визначається так, щоб у будь-який даний момент часу він включав всі факти, які мають значення в своєму існуванні, і виключав ті, які не мають значення в своєму існуванні для досліджуваного індивіда або групи. До останніх пропонується відносити фізичні й соціальні події, що відбуваються на великій відстані й не виявляють безпосереднього впливу на поведінку одиниці аналізу. Сукупність фактів, які формують життєвий простір групи або індивіда, утворюють потреби, цілі, мотиви, когнітивну структуру, а також певні фізичні, економічні, політичні, правові процеси й події, які безпосередньо впливають на індивідуальну поведінку. Більшість різних частин (фактів) життєвого простору даної одиниці аналізу до певного ступеня взаємозалежні. Сукупність взаємозалежних фактів можна адекватно трактувати концептуально тільки за допомогою математичного поняття простору й динамічних понять напруги й сили. Зміни в індивідуальній (або груповій) поведінці або у всьому життєвому просторі аналізованої одиниці пропонується визначати властивостями поля в цей же момент часу [10, с. 65–80].

Крім даного концептуального варіанту К. Левіна до сучасної теорії поля найчастіше включають теорію простору А. Лефевра й концепцію соціального простору П. Бурдьє [3; 11–16]. Однак, слід підкреслити, що ще в 50–60-х роках ХХ сторіччя ціла низка представників західного наукового співтовариства в межах побудови своїх теоретичних конструкцій (наприклад, концепції міжнародного конфлікту (К. Райт), загальної теорії конфлікту (К. Боулдінг) і ін.) певним чином модифікували аналітико-просторову схему К. Левіна.

Аналіз останніх публікацій, присвячених цій проблематиці, свідчить про те, що дослідники сучасних соціально-політичних процесів як найбільш завершений варіант теорії поля / соціального простору розглядають теоретичні побудови саме П. Бурдьє [4–5].

Розглядаючи конструкцію соціального простору П. Бурдьє на предмет відповідності основним положенням дослідницьких стратегій Е. Гідденса та І. Валлерстайна, слід зазначити таке.

Теоретичні дилеми в контексті дослідницької стратегії Е. Гідденса – питання, що є джерелами постійних суперечок і дискусій, частина з яких пов'язана із загальною проблемою інтерпретації діяльності індивідів і соціальних інститутів [7, с. 493]. Визначальними пропонується вважати чотири дилеми. Перша теоретична дилема пов'язана з питаннями людської діяльності й соціальної структури. Вона пропонує розв'язати питання про детермінацію індивідуальної поведінки соціальними структурами або суспільних інститутів людською діяльністю. Друга – корелює з консенсусом (згодою) і конфліктом у суспільстві. Вона орієнтована на вибір між позиціями – що, у першу чергу, властиво людському суспільству «порядок і гармонія» або «роздроблення інтересів, напруженість і боротьба». Третя дилема пов'язана не стільки з характеристиками людської діяльності або суспільства в цілому, скільки з особливостями сучасного соціального розвитку. У центрі уваги – необхідність обґрунтування групи факторів (економічних або альтернативних (політичних, соціальних, культурних тощо)), що, насамперед, впливають, як на саму природу соціуму, так і на його розвиток у сучасних умовах. Четверта дилема припускає використання в нових теоретичних побудовах концепту «гендер» [7, с. 493–494].

Виклики в дослідницькій стратегії І. Валлерстайна інтерпретуються як певні стимули до переформатування вихідних посилок для побудови теоретичних конструкцій. Останні повинні містити певні варіанти відповідей на них [6, с. 305]. Перший виклик стосується формальної раціональності («формальна раціональність – завжди чиясь формальна раціональність»). У тезовій формі він звучить як «поведінка, яка видається нам дивною і ірраціональною, насправді є цілком зрозумілою» з позиції кожного суб'єкта, який її здійснює [6, с. 306]. Другий – пов'язаний із проблемою євроцентризму. Щоб прийти до «значимої соціальної теорії» пропонується

використовувати нередукціоністський компаративізм і розглядати світ у вигляді трьох взаємозалежних кіл: цивілізацій, культурних зон і націй (або «національних об'єднань» (відповідно до пропозицій А. Абдель-Малека) [6, с. 311]. Третій потребує розгляду множинності сутностей часу, тобто, звернення до соціальної конструкції часу Ф. Броделя. Згідно з останнім автором, у дійсності існує чотири типи соціального часу: послідовність подій («історія епізодів»); сталість у виникненні подій («усі події пояснюються за допомогою правил або теорем, що залишаються вірними незалежно від часу й простору, навіть якщо в даний момент ми ще не можемо правильно їх сформулювати»); структурний час («довгий відрізок, але не вічність»); циклічний час (час циклів усередині структур). Вважається, що останні два типи часу є «конструкціями, створеними аналітиком, але одночасно є соціальною реальністю, що обмежує дії індивідів» [6, с. 312–313]. Четвертий – орієнтований на рух у природничих науках і математиці, відомий сьогодні за назвою «теорія нерівновагих систем» [6, с. 313–316]. П'ятий – це виклик фемінізму, тобто необхідність урахувати точку зору жінок (їх інтерпретацію подій) у процесі пізнання сучасної соціально-політичної реальності [6, с. 316–320]. Шостий виклик – це твердження (у контексті міркувань Б. Латура) про те, що «[епоха] модерніті», у дійсності ніколи не існувала. «Природа й суспільство є не двома різними полюсами, – підкреслюють дослідники, – а тим самим продуктом послідовних станів суспільств – природи, колективів» [6, с. 322].

Очевидно, що на вимоги дослідницьких стратегій Е. Гідденса в основних положеннях теорії соціального простору П. Бурдьє містяться досить конструктивні варіанти відповідей. Наприклад, соціальний простір, за П. Бурдьє, структурується одночасно й об'єктивно (існуючими соціальними відносинами), і суб'єктивно (уявленнями акторів про навколишній світ). Останні розглядаються як агенти соціально-політичного процесу, які продукують певні практики, через які вони отримують реальні можливості впливати й змінювати соціальні структури (розв'язання першої дилеми).

«Габітус, – стверджує П. Бурдьє – характерна множина рис, які здобуває індивід, диспозиції, якими він володіє, тобто, – властивості, що є результатом присвоєння деяких знань, деякого досвіду» у кожному полі [5, с. 32]. Саме габітус дозволяє агентів спонтанно орієнтуватися в соціальному просторі й адекватно реагувати на події й ситуації. «Усередині кожного поля, – відзначає дослідник, – ті, хто займає пануючу позицію, і ті, хто займає підлеглу позицію, безупинно залучені в різного роду боротьбу (але без необхідності організовувати стільки ж антагоністичних груп)» [5, с. 36] (розв'язання другої дилеми).

Суспільство в теоретичних побудовах П. Бурдьє презентується як сукупність відносин, що складаються в різних полях (політичному, економічному, культурному й ін.), кожне з яких ґрунтується на специфічних типах влади. «У реальності соціальний простір, – стверджує вчений – є багатомірним, відкритим ансамблем щодо автономних полів, час функціонування й зміна залежать в більшому або меншому ступені стійко й безпосередньо від поля економічного виробництва» [5, с. 36], (відповідь на третю дилему).

Згідно з міркуваннями французького дослідника, «у логіці економіки символічних обмінів, точніше, у соціальному конструюванні відносин споріднення й шлюбу, яке універсально приписує жінкам соціальний статус об'єктів обміну, визначених згідно з інтересами чоловіків (тобто, переважно як сестри або дочки), і, таким чином, призначених для відтворення символічного капіталу чоловіків, криється пояснення, що визнається у всіх культурних таксономіях, примата мужності» [4, с. 61]. І, далі, завдяки існуючим соціальним практикам у соціальному просторі «жінки не сприймаються як суб'єкти шлюбу й обміну, здійснюваного за їхнім посередництвом, але зводяться до стану об'єкта: жінки розглядаються як символічні інструменти, які, циркулюючи й змушуючи циркулювати соціально значимі знаки, засновані на суспільній довірі, роблять і відтворюють символічний капітал, а також, поєднуючи й підтримуючи

відносини між агентами, роблять і відтворюють соціальний капітал» [4, с. 61], (відповідь на четверту дилему).

Що ж стосується відповідності основних теоретичних положень П. Бурдьє вимогам («викликам») дослідницької стратегії І. Валлерстайна, то тут спостерігається та ж ситуація. Теоретична конструкція французького автора дає обґрунтовані відповіді на всі «виклики» сучасної соціально-політичної теорії.

Будь-яку поведінку агента (раціональну / ірраціональну) у соціальному просторі пропонується розглядати як відповідну його габітусу й соціальним практикам, (відповідь на перший виклик).

Соціальний простір інтерпретується як сукупність полів (відносно замкнених автономних систем соціальних відносин, структурованих різними видами капіталів – від релігійного до інтелектуального) у різних площинах і вимірах, (відповідь на другий виклик).

Відповідь на третій (темпоральний) виклик розкривається у взаємозв'язках габітусу й соціальних практик – «у той час як практика формує габітус, стверджує вчений, – останній, у свою чергу, одночасно уніфікує й породжує практику». І далі, «будь-яка історична дія ставить нас перед існуванням двох станів історії (або соціального): історії в її об'єктованому стані, тобто, історії протягом тривалого часу, що акумулювався в речах, машинах, будинках, пам'ятниках, книгах, теоріях, звичаях, праві тощо, і історії в її інкорпорованому стані, що стала габітусом» [5, с. 127]. Як приклад пропонується розглядати знак вітання у формі піднятого капелюха, що є модифікацією від традиції з Середньовіччя знімати шолом для демонстрації мирних намірів.

Оскільки соціальний простір пропонується розглядати як абстрактний простір, конституюваний ансамблем підпросторів або полів (економічного, інтелектуального й ін.), які зобов'язані своєю структурою нерівному розподілу окремих видів капіталу», то воно може сприйматися в «формі структури розподілу різних видів капіталу, що функціонує одночасно як засіб

та мета боротьби в різних полях», і бути презентовано, завдяки методу квантифікації й топологічної орієнтації на «геометрію», у математичному варіанті [5, с. 53–54], (відповідь на четвертий виклик).

Що ж стосується виклику щодо сучасності, то П. Бурдьє досить великою кількістю прикладів на сторінках своїх публікацій, ілюструє відсутність єдиної думки в науковому співтоваристві щодо моменту відліку виникнення цього періоду в історії формування соціального простору. А пошук відповіді на запитання про те «коли починається сучасна «сучасність»?» пропонує зробити змістом усього життя сучасного ерудита [5, с. 149].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Аналіз зіставлення основних положень теорії соціального простору П. Бурдьє й основних моментів з дослідницьких стратегій побудови нового варіанта теоретичної конструкції Е. Гідденса та І. Валлерстайна, здатної адекватно інтерпретувати сучасні соціально-політичні процеси, дозволяють стверджувати наступне.

Теорія соціального простору П. Бурдьє містить досить обґрунтовані відповіді на «теоретичні дилеми» і «виклики», що виступають основними орієнтирами у формуванні нового варіанта методології дослідження сучасних соціально-політичних процесів.

Обґрунтованість відповідей, забезпечується, насамперед, методологічними передумовами формування самої теорії соціального простору, що є результатами певних досліджень як із системи соціально-гуманітарних знань, так і із природничих наук.

Евристичний потенціал теоретичної конструкції щодо аналізу елементів соціально-політичної реальності підсилюється системою її основних категорій («поле», «габітус», «влада», «класи», «капітал», «політична боротьба», «символічна боротьба») із центральним поняттям «соціальний простір».

Нова інтерпретація генезису й розвитку сучасного конфлікту через символічну боротьбу в кожному з полів (підпросторів) соціального простору розкриває реальний механізм соціальних змін.

І, останнє, хоча, відповідно до зауважень сучасних методологів, «свій підхід П. Бурдьє ніяк не кваліфікує», тобто не відносить до існуючих традицій у соціально-політичних науках, його пропонується «іменувати скоріше як інтегралістський» [9]. Із цим твердженням можна погодитися, тому що в положеннях теоретичної конструкції соціального простору цього французького автора досить органічно не тільки «поєднуються», але й «працюють» основні постулати із провідних методичних підходів у дослідженнях політичної науки (до яких найчастіше відносять історичний, інституційний, біхевіоралістський, функціоналістський, порівняльний та раціонального вибору [див., напр., 2, с. 5]).

ЛІТЕРАТУРА

1. Александер Дж. Смыслы социальной жизни: Культурсоциология / Дж. Александер ; [пер. с англ. Г.К. Ольховикова]. — М. : Изд. и консалтинговая группа «Праксис», 2013. — 640 с.
2. Байме К. Політичні теорії сучасності / Клаус фон Байме ; [пер. с нім. М. Култаєвої, М. Бойченка]. — К. : Стило, 2008. — 396 с.
3. Бедаш Ю. А. Концепция социального пространства Анри Лефевра / Ю. А. Бедаш // Вестник ТГПУ (TSPU Bulletin). — 2012. — № 11 (126) — С. 219—223.
4. Бурдьє П. Социальное пространство: поля и практики / П. Бурдьє ; [пер. с фр., общ. ред. Н.А. Шматко]. — СПб. : Алетейя; М. : Ин-т эксперим.социологии : Алетейя, 2005. — 576 с.
5. Бурдьє П. Социология социального пространства / П. Бурдьє ; [пер. с фр., общ. ред. Н.А. Шматко]. — СПб. : Алетейя; М. : Ин-т эксперим.социологии : Алетейя, 2005. — 288 с.
6. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века / И. Валлерстайн ; [пер. с англ. под ред. В.И. Иноземцева]. — М. : Логос, 2004. — 368 с.
7. Гидденс Э. Социология / Э. Гидденс ; [пер. англ.]. — М. : Эдиториал УРСС, 1999. — 704 с.
8. Денисенко І. Д. Криза соціології: визначення, ознаки, причини виникнення / І.Д. Денисенко // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. — Харків : Право, 2012. — Вип. 2 (12). — С. 298—304.

9. Добренев В. История зарубежной социологии [Электронный ресурс] / В. Добренев, А. Кравченко. — Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/dobr/09.php.
10. Левин К. Теория поля в социальных науках / К. Левин ; [пер. с англ.]. — СПб. : «Сенсор», 2000. — 368 с.
11. Лефевр А. Производство пространства / А. Лефевр // Социологическое обозрение. — 2002. — Том 2. — № 3. — С. 27—29.
12. Лоссау Ю. Пространство значения: Поворот к пространству, культурный поворот и культурная география [Электронный ресурс] / Ю. Лоссау. — Режим доступа : <http://www.a42.org/269.0.html>
13. Львовский С. Рецензия: Анри Лефевр «Производство пространство» [Электронный ресурс] / С. Львовский. — Режим доступа : <http://www.strelka.com/ru/magazine/2015/04/10/review-henri-lefebvre-the-production-of-space>.
14. Макогон Т. И. Возникновение топологического восприятия пространства в теориях социальных полей / Т. И. Макогон // Известия Томского политехнического университета. — 2012. — Т. 321. — № 6. — С. 162—167.
15. Филиппов А. Ф. Прикладная социология пространства / А.Ф. Филиппов // Социологическое обозрение. — 2009. — Т. 8. — № 3. — С. 3—15.
16. Филиппов А. Ф. Социология пространства / А.Ф. Филиппов. — СПб. : Владимир Даль, 2008. — 285 с.